

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94(477.53)“1648/179”:640-058.835

Олена Бороденко

РУХОМЕ МАЙНО ВДОВИНИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ ГЕТЬМАНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ РУМЯНЦЕВСЬКОГО ОПИСУ ПОЛТАВСЬКОГО ПОЛКУ)

У статті на матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр. та загальних засадах історико-порівняльного та квантитативного підходів порушено дослідження окремих аспектів майнового стану вдовиних домогосподарств сільського соціуму Полтавського полку другої половини XVIII ст., а саме: рухомого майна з виокремленням видів свійських тварин, визначенням їх лідерства у тягловій силі, оцінці соціального розширення, забезпеченості ними домових спільнот регіону та самотніх жінок зокрема.

Ключові слова: Гетьманщина, вдовині домогосподарства, Румянцевський опис, рухоме майно, тяглова сила.

Життя та добробут ранньомодерної української родини загалом залежали від матеріального становища та від працьовитості, наполегливості її членів. Закономірно, що значима роль у виробничому процесі домових спільнот належала фізично міцнішій чоловічій статі. Проте, можна визнати, що й жінки відігравали провідну роль у домашній економіці, адже чоловіки реалізовували переважно одну функцію – землероба, коли їх дружини могли виконувати різні види робіт упродовж всього року [1, с. 46]. Плинність часу та різні життєві колізії викликали овдовіння одного із матримоніальних партнерів. Відтоді самотній чоловік чи жінка повинні були випробовувати виклики долі в управлінні домогосподарством та вихованні дітей. Вочевидь, ґендерна соціалізація суспільства створювала певні складності здебільшого в ефективному веденні господарства – вдові, натомість, у вихованні дітей – вдівцю. Для того, щоб зрозуміти непросте матеріальне становище самотньої жінки періоду Гетьманщини другої половини XVIII ст., якій доводилося розширювати коло своїх обов'язків, щоб покрити дефіцит чоловічої сили в сімейній економіці, спробуємо звернутися до аналізу рухомого майна вдовичь-очільниць домогосподарств, адже саме робоча худоба була одним із вагомих критеріїв визначення рівня заможності, а отже їх економічної міцності.

Ґрунтуючись на принципах компаративізму, спробуємо з'ясувати особливості розвитку тваринництва: виокремити види свійських тварин, зафіксованих у фіскальних джерелах, визначити їх лідерство у тягловій силі, проаналізувати забезпеченість нею вдовиних домових спільнот у порівнянні із регіональними показниками та оцінити рівень їх соціальної нерівності.

Дослідження проведемо на матеріалах фіскального перепису населення 1765–1769 рр., який в історіографії ще називають “Румянцевським”, окремих сіл Полтавського полку (Головача, Горбанівки, Жуків, Диканьки, Куклинців, Пушкарівки, Рибців, Розсошенців, Стасовців, Трибів) [2]. Реєстри населених пунктів Полтавського полку зберігаються у ЦДІАК України (фонд 57, опис 2) “Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 рр.” Загалом, переписні книги містять унікальну інформацію щодо історико-демографічних та соціально-економічних досліджень. У окремі книги реєстратори вносили мешканців сіл подвірно із обов'язковим зазначенням власника домогосподарства, складу його сім'ї та детального опису його господарства. Зокрема, реєструвалися усі об'єкти, які мали економічну цінність: будівлі, присадибні ділянки, садки, лісові угіддя, орні, пасовищні, сіножатні та незасіяні ділянки землі. Окремо аналізувалися основні галузі сільського господарства, якими на той час були землеробство і тваринництво, побічними – промисли з переробки зерна і продуктів тваринництва, бджільництво, рибальство та інші, а також сільське ремесло [3, с. 55].

Для загального аналізу економічної ситуації регіону використано деякі судові справи, котрі розміщені у фондах Держархіву Полтавської області (опис 76) “Полтавського Малоросійського совісного суду” та (опис 801) “Пирятинського духовного правління”.

Відомо, що у доіндустріальну епоху тваринництво посідало друге місце в сільському господарстві, після землеробства, і на Лівобережжі, як в інших регіонах, було одним із основних джерел прибутків [3, с. 109; 4, с. 284]. У переписних книгах детальний запис тварин представляв спочатку велику рогату худобу (корів, биків, ялових корів, телят), потім наявність коней, овець, свиней та кіз. Щоправда, у реєстрах не враховувалося розведення домашньої птиці, хоча її

наявність видається нам очевидною. Худобу, вірогідно, за умовно-віковою ознакою поділяли на стару та молоду, а за статевою ознакою – на самців та самок. Зазвичай, окремо записували старих та молодих овець та кіз, а іноді реєстрували баранів та цівів, які були досить малочисленими. Інформація щодо тваринництва в сільських домогосподарствах Полтавського полку, згідно із даними Румянцевського опису 1765–1769 рр., подана у таблиці 1.

Таблиця 1

Худоба Домові спільноти	Коні					Інші види			
	0	1	2	3–5	6+	ВРХ	Свині	Вівці	Кози
Регіону	730	319	117	54	7	1078	990	669	13
Регіону (%)	59,5	26,0	9,5	4,4	0,6	87,9	80,7	54,5	1,1
Вдовині	88	31	11	5	–	106	91	70	–
Вдовині (%)	65,2	23,0	8,1	3,7	–	78,5	67,4	51,9	–

* Велика рогата худоба (далі – ВРХ): старі та молоді бики, корови, ялові корови, телята.

У вказаних джерелах не виявлено "робочих волів", хоча інші дослідники Румянцевського опису С. Шамрай [5] та М. Рклицький [6] та інші вказують на їх наявність. Натомість, полтавські реєстри подають нам кількісну інформацію тільки про старих та молодих биків. Ймовірно, що у досліджених нами джерелах старі бики були робочими волами. Саме воли були головною тягловою силою в землеробському господарстві, а допоміжною – коні [3, с. 108]. Тому, припускаючись аналізу тваринницької галузі у вдовиних домогосподарствах, спочатку зосередимося на тягловій силі. Назагал, у залежності від забезпеченості робочою худобою (волами і конями) розрізняли селян "тяглових" і "піших" [7, с. 267–268]. Адже й вдови у попередніх ревізіях реєструвалися саме так. Зокрема, згідно із переписом 1726 р. у селах Диканька та Тахтаулове самотні жінки позначалися: "удови посполитие тяглие", "удови посполитіе пешіе весьма убогіе", "козачіе вдови меючіе воловую випражъ" [8, с. 386, 388, 397]. Не забуваймо, також, що коні для козацького населення виконували, крім господарського, ще й військове призначення.

Натомість, у Генеральному описі Лівобережної України 1765–1769 рр. досліджених населених пунктів, таких позначень не виявлено, тому оцінити соціальне розшарування вдовиних домогосподарств спробуємо за кількістю робочої худоби. Розпочнемо із ВРХ. Проте, необхідно зазначити, що у цьому регіоні із загальною кількістю 1227 домогосподарств виявлено лише 135 удовиних дворів. Загалом аж 87,9 % (1078) досліджуваних нами господарств утримувало разом корів, биків та телят, інші (12,1 %) їх не мали (таблиця 1). Частка вдовиних домогосподарств, які утримували таку худобу, була дещо меншою – 78,5 % (106), тоді як тих, які зовсім її не утримували була більшою – 21,5 % (29). Аналізуючи наявність волів, спостерігаємо схожу ситуацію. У визначених селах волів дозволяло собі утримувати 68,6 % (842) домогосподарств. Загалом, у них нараховувалося 2776 голів. У середньому на кожне домогосподарство припадало 2,3 старих бики. За подібними обчисленнями радянського дослідника С. Шамрая у посполитих Київської сотні на один двір було 3 голів [5, с. 156].

Отже, загальний показник робочих волів у полтавському регіоні був меншим, ніж у київському. Безсумнівно, можемо погодитися із І. Ворончук про те, що вагомим показником заможності селянського господарства була його забезпеченість робочою худобою [9, с. 251]. Забезпеченість робочими волами у вдовиних дворах виявилася нижчою – 61,5 % (83) домогосподарств їх утримувало, хоча зауважимо, що ще у 7 дворах були задекларовані молоді бики, яких ми схильні не відносити до робочої худоби. Загалом, у домових спільнотах самотніх жінок нараховувалося 269 волів, тобто, на один двір у середньому припадало по 2. Важко сказати: чи задовольняло це потребу в робочих волах, але забезпеченість ними жіночих домогосподарств була меншою, ніж загалом у регіоні. Утім, відомо, що, зазвичай, у плуг впрягали 6–8 волів, яких обслуговували три орачі. Якщо у землеробів було недостатньо власних волів, то декілька господарів впрягали робочу худобу в супрягу [10, с. 16]. Отже, вірогідно, за такої кількості волів у господарствах значна частина очільниць ораля землю подібними супрягами.

Аналогічні тенденції зберігалися й у наявності коней. Так, із наведеної таблиці, бачимо розподіл коней за кількістю. Разом у регіоні підраховано 818 голів молодого та старого віку, а в середньому на двір припадало 0,7 голів коней. У вдовиних домогосподарствах виявлено 73 коней, тобто, у середньому 0,5 голів на один двір. Отже, забезпеченість кіньми як у полтавських селах загалом, так і у дворах самотніх жінок, була значно нижчою, ніж робочими волами, що підтверджує тезу про лідерство волів як основної робочої сили.

Порівнюючи показники коней за кількістю, ситуація дещо варіювалася. Зокрема, коней у регіоні утримувало лише 40,5 % (не мали 59,5 %) домогосподарств, а у вдовиних дворах – 34,8 % (не мали 65,2 %). З тих домових спільнот, що утримували їх 26 % та 23 % мали по одному коню, 9,5 % і 8,1 % – по два, 4,4 % та 3,7 % – по три-п'ять, 0,6 % та 0 % дозволяли собі утримувати більше шести коней. Для порівняння, козак-зимівчак із Запорізької Січі мав по декілька сотень, тисяч, а то й десятків тисяч голів ВРХ, як мінімум 10–20 коней, а в окремих козаків було по 4–5 тис. голів овець [4, с. 284–285]. Отже, кількість коней, так само як й волів, у вдовиних домогосподарствах поступалося регіональним показникам, однак було незначною у порівнянні із окремими господарствами козаків із розлогих запорізьких степів.

Далі спробуємо, застосовуючи загальноприйнятну методику визначення соціальної нерівності певних соціальних груп, запропоновану Б. Мироновим, поділити жіночі домогосподарства за наявністю у них робочої худоби: волів та коней, на три умовні групи: бідних, середняків і заможних [11, с. 29]. Спочатку проведемо такий поділ за кількістю голів основної тяглової сили – волів. Так, до першої групи можна віднести найбідніші вдовині домогосподарства, які зовсім не утримували їх. Загалом, чисельність цієї категорії дворів становила 38,5 %. До другої групи середняків віднесемо ті подвір'я, у яких було в наявності від 1 – до 6 волів – 53,3 %. До третьої групи можна віднести заможні двори жінок, у яких було 7 та більше голів – 8,2 %.

Подібним чином проаналізуємо жіночі господарства за наявністю у них коней. Проте, виходячи з того, що ця худоба була малочисельною у порівнянні із волами, дещо змінимо критерії оцінювання домогосподарств. До першої групи віднесемо тих осіб, які зовсім не мали коней, до другої – тих, які утримували одного-двох, до третьої – більше трьох коней. Виходячи з такого поділу, бідних виявилось найбільше (65,2 %), середняки поступалися (31,1 %) та найменша частка належала заможним дворам (3,7 %). З-поміж першої групи частину дворів самотніх жінок – 6,1 % (10), на нашу думку, можна вважати жебрацькими, оскільки вони не мали ніякої худоби та орних земель, а 14,6 % (24) жіночих домогосподарств узагалі не утримували ніяких із задекларованих у переписі тварин. Це вказувало, мабуть, на те, що м'ясні страви у їх раціоні харчування були рідкістю.

Очевидно, що вартість робочої худоби була досить високою, тому не кожен міг собі дозволити її купити та утримувати. Розведення робочих тварин для продажу могло бути одним із важливих джерел прибутків. А втім, з іншого боку, робоча худоба вдовиних дворів могла бути об'єктом пограбування з метою власного використання, але здебільшого, мабуть, для перепродажу, оскільки торгівля робочою худобою тоді була досить поширена на місцевих базарах та ярмарках [12, арк. 82; 13, арк. 1; 14, арк. 2; 15, с. 91]. Приміром, у місті Гадячі в кінці XVIII – на початку XIX ст. був відомий продажем рогатої худоби та коней Георгієвський ярмарок, що тривав до п'яти тижнів, починаючи із 23 квітня [15, с. 111]. Отже, забезпеченість кіньми як у регіоні, так і у домових спільнотах самотніх жінок, була значно нижчою, ніж робочими волами. Це можна пояснити більшою тягловою спроможністю старих биків, меншою вимогливістю у догляді у порівнянні з кіньми, а також дорожчою ринковою вартістю коня за вола. Робочий віл, очевидно, коштував удвічі-втричі дешевше, ніж кінь. Зокрема, вартість одного вола у 1780 р. становила близько 7 крб. [13, арк. 1], натомість, кінь, очевидно, коштував набагато дорожче, адже на 1808 р. його ціна складала 13–18 крб., а свиня вартувала 5 крб. [14, арк. 3, 14, 162]. Для порівняння, пасіки із 9–10 вуликів, задекларовані у фіскальному джерелі с. Стасовців давали 10–20 крб. прибутку щороку, отже прибутковість від бджільництва створювала можливість господарству придбати принаймні одного-двох волів [6, с. 425].

Окрім того, потрібно враховувати важливе становище Полтавського полку, яке визначало використання обох видів тварин. Адже, як відомо, основною робочою худобою північних районів Лівобережжя були коні, а південних – воли [10, с. 16]. Натомість, коней більше використовували як швидкий та рухливий транспортний засіб та із військовою метою.

Продовжуючи аналіз, звернемо увагу на розведення інших тварин: свиней, овець та кіз. Значна частка поголів'я свиней по регіону (80,7 %) і дещо менша (67,4 %) з-поміж удовиних домогосподарств, демонструвала, що не усі дозволяли собі вигодовувати цих свійських тварин. Менша кількість домових спільнот – 54,5 % і 51,9 %, займалася вирощуванням овець. Зовсім мало домогосподарств регіону утримувало кіз – 1,1 %, а в жіночих дворах цих тварин узагалі не було. Як бачимо, серед названих галузей тваринництва переважало свинарство, основне призначення якого

– отримання м'яса та вівчарство. Розведення овець практикувалося для отримання вовни, молока, бринзи, жирів та шкір (овчини).

Отже, за чисельністю худоби вдовині домогосподарства загалом поступалися домовим спільнотам аналізованих сіл. Зниження кількості худоби в жіночих домогосподарствах можна пояснити неспроможністю багатьох із них утримувати її велику кількість, також у зв'язку із відсутністю працездатних чоловіків зрілого віку. Очевидно, втрата чоловіка позначалася на економічній міцності домогосподарств та спричиняла поступовий господарський занепад значної їх частини.

Квантитативний аналіз продемонстрував перевагу волів над кіньми як основної тяглової сили у полтавському регіоні та жіночих домових спільнот зокрема. На один двір удів-очільниць у середньому припадало до 2 робочих волів і 0,5 голів коней, що дещо нижче за регіональні показники: 2,3 та 0,7 голів відповідно. У залежності від кількості тяглової худоби домогосподарства жінок можна поділити на три умовні групи: бідні господині – 39–65 %, середнячки – 31–53 % та заможні – 4–8 %. 3-поміж інших видів галузей тваринництва переважали свинарство та вівчарство. Утримання кіз у жіночих дворах не виявлено, хоча загалом регіон позначався їх малочисельністю.

У статті порушено дослідження певних аспектів майнового становища мешканців сільської громади Полтавського полку та домогосподарств самотніх жінок, адже фіскальні джерела потребують подальших розвідок, оскільки репрезентують унікальний, надзвичайно інформативний матеріал соціально-економічного значення про розвиток Гетьманщини загалом та окремих регіонів зокрема.

Список використаних джерел

1. История женщин на Западе: в 5 т. Т. III: Парадоксы эпохи Возрождения и Просвещения / [под общ. ред. Ж. Деби и М. Перро; под ред. Н. Земон Дэвис и А. Фарж]; пер. с англ.; науч. ред. перевода Н. Л. Пушкарева. – СПб.: Алетейя, 2008. – 560 с.
2. ІДІАК України, ф. 57, оп. 2, спр. 59, 153, 184, 221, 252, 255, 269, 271, 273, 275, 286, 306, 307, 360, 454, 473, 486, 487, 495, 511, 513, 520, 526.
3. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. / І. Д. Бойко. – Київ: Видавництво Академії наук УСРС, 1963. – 332 с.
4. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. В 3-х томах [Пер. з рос. І. І. Сварника; упоряд. іл. О. М. Апанович; худож. В. М. Дозорець]. – Т. І. – Львів: Світ, 1990. – 319 с.
5. Шамрай С. В. Київська сотня на Гетьманщині в XVII–XVIII вв. (Історико-географічна та економічна характеристика) / С. Шамрай. – Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – 170 с.
6. Рклицкий М. В. Козаки Полтавского полка по материалам Румянцевской описи. В 2-х частях / М. В. Рклицкий. – Полтава: Статистическое бюро Полтавского губернского земства, 1913. – 834 с.
7. Гуржій О. І. Гетьманська Україна / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб // Україна крізь віки. – Київ: Видавничий дім Альтернативи, 1999. – Т. VIII. – 304 с.
8. Джерела з історії Полтавського полку (середина XVII–XVIII ст.) / [упоряд. коментарі, вступ, стаття – Мокляк В. О.; Полтав. краєзнавч. музей]. – Полтава: ТОВ "АСМІ", 2012. – Т. III: Компуті та ревізії Полтавського полку. Ревізія 1723 р. Ревізія 1726 р. – 768 с.
9. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. О. Ворончук. – К., 2012. – 712 с.
10. Острась Е. С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпечення населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. / Е. С. Острась. – Донецьк, 2003. – 80 с.
11. Миронов Б. Н. История в цифрах. Математика в исторических исследованиях / Б. Н. Миронов. – Ленинград: "Наука", 1991. – 180 с.
12. Держархів Полтавської обл., ф. 76, оп. 1, спр. 1, 242, арк. 13. Там само, ф. 801, оп. 1, спр. 676, 2 арк. 14. Там само, спр. 1029, 4 арк. 15. Гуржій О. І. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / О. І. Гуржій. – Київ: Видавництво Академії наук УСРС, 1962. – 208 с.

Елена Бороденко

ДВИЖИМОЕ ИМУЩЕСТВО ВДОВЬИХ ДОМОХОЗЯЙСТВ ГЕТЬМАНЩИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XVIII В. (ПО МАТЕРИАЛАМ РУМЯНЦЕВСКОЙ ОПИСИ ПОЛТАВСКОГО ПОЛКА)

В статье на материалах Генеральной описи Левобережной Украины 1765–1769 гг. и общих принципах историко-сравнительного и квантитативного подходов исследуются отдельные аспекты имущественного состояния вдовьих домохозяйств сельского социума Полтавского полка второй половины XVIII в., а именно: движимого имущества с выделением видов домашних животных, определением их лидерства в тягловой силе, оценке социального расслоения, обеспеченности ими домовых сообществ региона и одиноких женщин в частности.

Ключевые слова: Гетьманщина, вдовьи домохозяйства, Румянцевская опись, движимое имущество, тягловая сила.

Olena Borodenko

PERSONAL ESTATE OF WIDOWS' HOUSEHOLDS OF THE HETMANATE IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY (ON THE MATERIALS OF RUMYANTSEV CENSUS OF POLTAVA REGIMENT)

Some aspects of property condition on widows' households of rural social medium of Poltava Regiment in the second half of the 18th century are researched on the materials of General census in Left-Bank Ukraine in 1765–1769 and common principles of comparative historical and quantitative approaches, namely: personal estate with separating kinds animals, determination the leading in draft force, assessment of social stratification, provision of housekeeping communities with draft force and of single women particularly.

Key words: The Hetmanate, widow's households, Rumyantsev census, personal estate, draft force.

УДК 94(477):351

Микола Бармак

ЗАЦІКАВЛЕНІСТЬ УПРАВЛІНЦІВ СЛУЖБОЮ У ДЕРЖАВНИХ УСТАНОВАХ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ (XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX СТ.)

Розглядається порядок матеріального утримання чиновників цивільної служби часів Російської імперії, чинники, які впливали на формування тривалого інтересу працівників до служби в державних установах.

Ключові слова: Російська імперія, державне управління, державна служба, чин, кваліфікаційні вимоги.

Успіх у формуванні в Україні системи державного управління і системи державної служби можливий лише після детального вивчення і врахування історичного досвіду їх функціонування, дослідження впливу на свідомість та підсвідомість декількох поколінь, врахування здобутків і недоліків попередніх управлінських структур. Копіювання європейських і світових стандартів навряд чи дасть саме той, необхідний власне для нашого суспільства, результат, якщо не буде врахований власний історичний досвід діяльності корпусу державних службовців.

Сучасна українська державна служба отримала неоднозначний спадок, який заслуговує серйозної аналітичної "інвентаризації". Російська імперія мала складну, раціонально організовану бюрократичну адміністративну систему, у якій функціонували десятки тисяч посадовців і яка поєднувала елементи єдиноначальності, колегіальності і народного представництва.

Вітчизняна історіографія упродовж останніх років поповнилася науковими працями, які висвітлюють досвід державного управління і державної служби в Російській імперії та у радянські часи [8–9]. У російській історіографії порівняно небагато робіт, спеціально присвячених правовому регулюванню державної служби [1–3; 5; 7; 10].

Для закріплення кадрів на державній службі і забезпечення їх службової активності, Російська держава повинна була підтримувати стійке зацікавлення чиновників до роботи в адміністративних органах. На формування тривалого інтересу працівників до служби у державних установах впливало багато чинників. Це свідоме прагнення реалізувати себе на адміністративно-управлінському терені; впевненість у стабільності свого службового становища, а, отже, і становища у суспільстві; можливість просування по службі; прагнення поваги співгромадян. Велике значення мали й такі чинники, як гідна матеріальна винагорода за добросовісне і якісне виконання посадових обов'язків, отримання нормативно-правового забезпечення і гарантованих соціальних пільг як компенсацій за складність роботи і за наявність обмежень, встановлених законодавством для осіб, які перебували на державній службі, а також пенсійне забезпечення, залежно від посадового становища, чину і службового стажу.

Право на отримання платні – найістотніше із майнових прав, що надавалися державним службовцям у Російській імперії. На початку XVIII ст. оплата праці працівників державних органів та установ була неоднорідною: вона включала гроші, землю, продукти, а також "почесті" – підношення від позивачів. Якщо до реформ Петра I грошова платня була лише доповненням до маєткового і натурального жалувань, то з 1715–1717 рр. вона починає набувати самостійної ролі – для усіх адміністративних посад були введено грошові річні оклади. Окрім того, Петро I встановив різні розміри ставок для чиновників центральних і місцевих установ, службовців різних галузевих відомств.